

را در داشتن بافت‌های چوبی بیشتر در گونه‌های قدیمیتر نسبت به گونه‌های جدیدتر نشان داد.

شد در این پژوهش دو گونه بارهنگ نیزه‌ای و بارهنگ کبیر مورد مطالعه زیست‌سنجی (بیومتری) قرار گرفتند و شاخصهای جدیدی برای معرفی این گونه‌ها ارائه شد. همچنین برای اولین بار در دنیا عدد کروموزومی دو گونه بارهنگ به نامهای این سینا و بواسیه گزارش شده‌اند.

بررسی سرده بارهنگ در ایران

- مقدمه

در اغلب نقاط جهان از گونه‌های مختلف سرده بارهنگ بویژه در طب سنتی استفاده فراوان می‌شود. با توجه به تنوع گونه‌ای این سرده در ایران و داشتن خواص دارویی و صنعتی آن، نیاز به یک بررسی فراگیر و جامع احساس می‌شود.

تاکنون پژوهشگرانی مانند شارما (۱۹۹۲ و ۱۹۸۶، Charma) در زمینه موسیلاژ و سلول‌شناسی، اندروزسکا (۱۹۹۲، Andrzejewska) در مورد ساختار تشریحی و ریختی کرکها، موافقی (۱۳۷۱) درباره فیزیولوژی برخی از گونه‌های بارهنگ مطالعاتی انجام داده‌اند. از این سرده ۲۲ گونه در ایران موجود است که در این مقاله از دیدگاه ریخت‌شناسی، تشریح، کاربولوجی و پراکندگی جغرافیایی بررسی شده‌اند.

تشخیص هرگونه براساس شرح اولیه آن انجام گرفته و سپس برای بررسیهای دقیقتر و یافتن پراکندگی گونه‌ها نمونه‌هایی از استانهای خراسان - مازندران - گیلان - تهران - سمنان - خوزستان - بوشهر - کهگیلویه و بویراحمد - فارس - هرمزگان - سیستان و بلوچستان - کرمان - یزد و اصفهان جمع‌آوری و با مطالعه گونه‌های موجود در چند هرباریوم، ویژگیهای هرگونه به صورت جدول تنظیم گردیده است.

- ویژگیهای تیره بارهنگ (Plantaginaceae)

بارهنگیان (پلانتاژیناسه)^۱، گیاهانی دولپه‌ای پیوسته گلبرگ، دارای سه سرده و بیش از ۲۸۵ گونه، بجز چند گونه، همگی آنها متعلق به سرده بارهنگ (پلانتاگو)^۲. اغلب علفی، یکساله یا پایا و بندرت بصورت بوته‌ای. برگها قاعده‌ای یا نزدیک به قاعده، یک

دکتر حسن دیانت نژاد، فریبا شریف‌نیا

گروه زیست‌شناسی - دانشکده علوم

دانشگاه تربیت معلم

- چکیده

گیاه بارهنگ مهمترین و پرگونه‌ترین سرده از تیره بارهنگیان است که بویژه به عنوان دارو و همچنین در صنعت از آن استفاده می‌شود. این سرده در ایران در مقایسه با کشورهای دیگر دارای گونه‌های بیشتری است، ولی با وجود توزیع گسترده آن، گزارشهای پژوهشی چندانی از این سرده در دست نیست. بهمین علت با جمع‌آوری گونه‌های آن از بخشهای مختلف ایران، مطالعه همه جانبه‌ای از دیدگاههای تشریحی، ریخت‌شناسی، هسته‌شناسی و همین‌طور توزیع جغرافیایی انجام گرفت.

از این سرده ۲۲ گونه متعلق به ۱۰ بخش از نظر ریخت‌شناسی و پراکندگی جغرافیایی و ۱۶ گونه متعلق به ۷ بخش از نظر کروموزومی و تشریح محور گل آذین مورد مطالعه قرار گرفت و در طی تجزیه و تحلیل یافته‌ها نتایج زیر به دست آمد:

۱- پایه کروموزومی در اکثر گونه‌ها ۶ و در تعدادی ۵ و در یکی از آنها ۴ می‌باشد.

۲- عدد پایه کروموزومی گونه‌های مختلف هر بخش یکنواخت است.

۳- وجود همبستگی میان شرایط آب و هوایی و عدد پایه کروموزومی مشاهده شد؛ به این معنی که شرایط اقلیمی در انتخاب طبیعی برخی گونه‌ها با عدد پایه کروموزومی مشخص دخالت دارد.

۴- مطالعه برشهای تهیه شده از محور گل آذین تفاوت بارزی

بارهنگ کرک دیده می‌شود (۲ و ۱).

گرده افشانی توسط باد و دارای ویژگیهای گیاهان بادخواه (فراوان بودن و سبکی دانه‌های گرده، تحرک زیاد پرچم‌ها و همچنین بلندی میله پرچم‌ها نسبت به سایر قسمتهای گل). اکثر گونه‌های این سرده حالت پیش رسی مادگی (پروتوژینی) دارند؛ این حالت به شدت در گونه بارهنگ نیزه‌ای (پلاتانگولانسولانا)^۶ دیده شده به شکلی که کلاله‌ها ۴ الی ۵ روز قبل از شکوفایی بساکها قابلیت پذیرش گرده را دارا هستند (۱۱). سرده بارهنگ براساس داشتن یا نداشتن ساقه مشخص به دو زیر سرده پسیلیوم^۷ و انوپلاتانگو^۸ تقسیم می‌شود که از میان ۲۸۱ گونه، ۱۵ گونه متعلق به زیر سرده پسیلیوم و بقیه متعلق به زیر سرده انوپلاتانگو است (جدول شماره ۱).

در میان، دارای نیام و گوشوارک. گل آذین برگه‌دار، گلهای مجتمع بصورت گل آذین سنبله در انتهای محور گل آذین و یا مجتمع در رأس. هر گل دارای کاسه پیوسته، چهار بخشی و فلس مانند، جام پیوسته، چهار گلبرگی، فلس مانند و غشایی، چهار پرچم آزاد دارای میله بلند با بساک میان چسب^۱، محتوی گرده فراوان. دارای مادگی دو پرچه‌ای با تخمدان زیرین^۲ و محتوی یک یا تعداد فراوانی تخمک نیمه واژگون یا خمیده با جفت‌بندی محوری. میوه کپسول غشایی از نوع مجری، ولی گاهی تک فندقه درون کاسه پایا. دارای یک رویان راست درون یک آندوسپرم گوشنی. این تیره شامل سه سرده لیتورلا^۳ یا سه گونه در اروپا و آمریکا، بوژریا^۴ با یک گونه در آمریکای جنوبی و بارهنگ با ۲۸۱ گونه موجود در مناطق معتدل و رشته کوههای استوایی و بطور کلی در سرتاسر دنیا. فیلوژنیستها در تعیین جایگاه دقیق و ارتباط آن با سایر تیره‌ها نظریات متفاوتی ابراز داشته‌اند (pilger).

- ویژگیهای سرده بارهنگ (Plantago)

گیاهان سرده بارهنگ دارای انتشار جهانی، اغلب علفی و بندرت بوته‌ای، یکساله یا پایا، پراکنده در سرتاسر مناطق معتدل و رشته کوههای مناطق استوایی. اغلب با ساقه کوتاه و گاهی بلند. اغلب دارای برگهای طوقه‌ای و متناوب و گاهی متقابل. برگها باریک و خطی یا خطی سر نیزه‌ای - تخم مرغی با رگبرگهای موازی. گلهای دو جنسی، منظم واقع بر روی محور سنبله، سنبله استوانه‌ای باریک یا استوانه‌ای - تخم مرغی. گلهای به شکل متراکم و گاهی آزادانه بر روی محور سنبله. برگها پهن تخم مرغی، ناوی شکل. کاسبرگها ناوی شکل غشایی، دارای همپوشی یا یکدیگر. جام گل لوله‌ای، چهار لبه. گلهای دارای چهار پرچم واقع بر روی جام یا میله بلند متصل به قسمت پشتی بساک، دارای تحرک زیاد، بساکها ابتدا سفید رنگ و سپس زرد رنگ می‌شوند. پرچم‌ها حاوی گرده فراوان، دانه‌های گرده دارای منافذ پراکنده، بدون قطب، به شکل کروی به ابعاد ۱۴ الی ۱۶ میکرون (۱۳). تخمدان دو حجره‌ای و حاوی ۲ تا چند تخمک نیمه واژگون و دارای کلاله پر مانند. میوه کپسول غشایی از نوع مجری، به طول ۳ تا ۷ میلی‌متر، به شکل کروی تا مخروطی. دانه‌ها سپر مانند، ناف معمولاً در بخش میانی ناحیه شکمی، دانه دارای یک پوسته خارجی لعابی و یک پوسته داخلی سخت (۶). در اندامهای اکثر گونه‌های سرده

1- medifixed	2- hypogynous	3. Littorella
4- Bougueria	5. protogyny	6. P.lanceolata
7- Psyllium	8- Euplantago	

جدول ۱- گونه‌های مورد مطالعه سرده بارهنگ در ایران

تیره	سرده	زیرسرده	بخش	گونه		
PLANTAGINACEAE	Plantago	Psyllium	Psyllium	P.indica		
				P.psyllium		
				P.exigua		
		Euplantago	Plantago	Plantago	P.major	
					Oreades	P.atrata
						P.loeflingii
			P.notata			
			Leucopsyllium	Leucopsyllium	P.boissierii	
					P.cylindrica	
					P.ciliata	
					P.ovata	
					P.evacina	
					P.stocksii	
					P.shariffii	
					Lamprosanta	P.media
					Hymenopsyllium	P.bellardii
					Gentinoides	P.gentinoides
			Coronopus	Coronopus	P.coronopus	
					P.maritima	
		Bauphula	P.amplexicaulis			
		Arnoglossum	Arnoglossum	P.lanceolata		
				P.lagopus		
Littorella	Littorella	Littorella	Littorella			
Bougueria	Bougueria	Bougueria	Bougueria			

اسلاید تهیه گردید.

- مواد و روشها:

(الف) بررسی ریخت‌شناسی: در این بررسی ویژگیهای ریختی گونه‌های بارهنگ بوسیله چشم غیر مسلح و همچنین توسط استریومیکروسکپ انجام گرفت و به کمک خط‌کش میلیمتری ابعاد اندامها محاسبه شد.

همچنین خصوصیات دانه ۱۶ گونه بارهنگ مانند ابعاد و رنگ آنها مورد مطالعه و محاسبه قرار گرفت و از دانه گونه‌ها عکس و

(ب) بررسی کروموزومی: ۱۶ گونه بارهنگ از میان ۲۲ گونه، مورد مطالعه کروموزومی قرار گرفتند و تقسیمات میتوز ریشه چه دانه رستهها بررسی شد. برای این منظور ابتدا دانه‌ها کاشته شدند، سپس ریشه چه دانه رستهها را پس از انجام پیش تیمار با محلول کلشی سین در اتانول مطلق و اسید استیک (به نسبت ۱ و

د) زیست‌سنجی برخی گونه‌ها: در این بررسی با داشتن نمونه‌های متعددی از دو گونه *P.lanceolata* (۱۲۰ نمونه) و *P.major* (۵۲ نمونه) که از مناطق مختلف کشور جمع‌آوری شده بودند، ویژگیهای آنها از نظر طول سنبله، طول دمگل آذین (محور گل آذین به جز قسمت سنبله)، طول برگ و پهنای برگ توسط خط‌کش میلیمتری اندازه‌گیری و جهت یافتن ویژگیهای تاکسونومیکی جدید با یکدیگر مقایسه شدند.

مطالعه ویژگیهای ۲۲ گونه بارهنگ موجود در ایران

- الف - مقایسه ویژگیهای ریخت‌شناسی (جدول شماره ۲)
 ب - مقایسه ویژگیهای کروموزومی و دمایی برای رویش دانه‌ها (جدول شماره ۳)
 ج - مقایسه دو گونه بارهنگ نیزه‌ای و کبیر با روش سیومتری (جدول شماره ۴)

۳) تثبیت و پس از شستشو در الکل ۷۰٪ در یخچال ذخیره کردیم. به منظور تهیه لام، پس از خارج کردن نمونه‌ها از محلول ذخیره و شستشو و هیدرولیز آنها با اسید کلریدریک، رنگ‌آمیزی آنها با محلول فولگن - کارمن انجام و در پایان، ریشه چه اسکواش و له و تقسیمات میتوز آن با میکروسکپ قوی مطالعه و مجموعه کروموزومی آنان (2n) شمارش گردید و عکسهای لازم از مراحل مختلف میتوز تهیه شد.

ج) بررسی تشریحی محور گل آذین: ۱۶ گونه بارهنگ از بین ۲۲ گونه مورد بررسی تشریحی محور گل آذین قرار گرفتند. در این مطالعه برشهایی از محور گل آذین از یک سانتیمتری زیر سنبله انتخاب شد و به منظور مطالعات میکروسکوپی ابتدا تثبیت و سپس برش‌گیری و بعد از آن با رنگ‌آمیزی مضاعف (آبی متیلن - کارمن زاجی) رنگ و در زیر میکروسکپ عکسهای لازم با بزرگنمایی‌های مختلف تهیه گردید.

جدول شماره ۲ - مقایسه ویژگیهای ۲۲ گونه سرده بارهنگ

شماره	نام گونه	شکل برگ	طول برگ cm.	پهنای برگ cm.	طول دمگل آذین cm.	طول سنبله cm.
1.	<i>P.lanceolata</i> L.	سریزه‌ای باریک یا بیضوی	۵-۳۹	۰/۵-۵	۸-۶۱	۰/۵-۸
2.	<i>P.lagopus</i> L.	سریزه‌ای نوک تیز	۵-۱۸	۰/۶-۳	۶/۵-۴۰	۱-۴
3.	<i>P.amplexaulis</i> CAV.	سریزه‌ای ساقه آغوش	۴-۱۵	۰/۳-۱/۵	۱۰-۲۰	۱/۵-۳
4.	<i>P.coronopus</i> L.	مستطیلی - سریزه‌ای دو شتاعی	۳-۲۲	۰/۵-۱/۸	۳-۱۳	۲-۵
5.	<i>P.maritima</i> L.	باریک خطی	۱۰-۲۰	۰/۳-۰/۵	۱۰-۳۰	۲-۲۰
6.	<i>P.bellardii</i> ALL.	سریزه‌ای کشیده	۰/۵-۵	۰/۲-۰/۵	۲-۶	۱/۵-۳
7.	<i>P.gentinoides</i> SIBTH & SM.	نخم مرغی نابیضوی	۲-۶	۰/۵-۲/۵	۴-۱۰	۱/۵-۳/۵
8.	<i>P.media</i> L.	بیضوی تا تخم مرغی نوک تیز	۵-۱۵	۲/۵-۸	۲۰-۳۰	۲-۶
9.	<i>P.boissierii</i> HASSKN & BRONM.	باریک خطی یا اسپاتی سریزه‌ای	۵-۱۰	۰/۲-۰/۵	۷-۹	۲-۷
10.	<i>P.cylindrica</i> FORSSK.	خطی - سریزه‌ای	۸-۱۳	۰/۳-۱/۵	۶-۹	۴-۸
11.	<i>P.ciliata</i> DESF.	واژ تخم مرغی - فاشقکی	۳-۶	۰/۵-۲	۳-۵	۱-۱/۵
12.	<i>P.evacina</i> BOISS.	خطی - سریزه‌ای	۱-۲	۰/۱-۰/۳	۰/۵-۱/۵	۰/۵-۱
13.	<i>P.ovata</i> FORSSK.	باریک خطی	۲-۱۰	۰/۱-۰/۸	۲-۹	۰/۸-۳
14.	<i>P.stocksii</i> Boiss	سریزه‌ای	۲-۶	۰/۳-۰/۶	۲-۶	۳-۹

شماره	نام گونه	شکل برگ	طول برگ cm.	پهنای برگ cm.	طول دمگل آذین cm.	طول سنبله cm.
15.	<i>P. shariffii</i> RECH.	سرنیزه‌ای	۴-۸	۰/۳-۰/۶	۸-۱۳	۱-۱/۵
16.	<i>P. atrata</i> HOPPE.	سرنیزه‌ای - دو شانه‌ای	۴-۲۱	۰/۳-۰/۶	۴-۶	۰/۶-۳
17.	<i>P. loeflingii</i> L.	خطی - سرنیزه‌ای دو شانه‌ای	۲-۱۲	۰/۲-۰/۸	۸-۱۵	۱-۲/۵
18.	<i>P. notata</i> LAGASCA.	باریک خطی - دو شانه‌ای	۳-۸	۰/۱-۰/۷	۴-۹	۱-۲/۵
19.	<i>P. major</i> L.	کاملاً پهن بیضوی - نوک تیز	۳-۳۷	۱/۵-۱/۳	۳-۳۰	۴-۴۰
20.	<i>P. indica</i> L.	باریک خطی	۴-۸	۰/۲-۰/۳	۵-۶	۱-۱/۵
21.	<i>P. psyllium</i> L.	باریک خطی	۲-۵	۰/۱-۰/۴	۳-۵	۰/۸-۱/۵
22.	<i>P. exigua</i> MURRAY.	باریک خطی	۲-۴	۰/۵-۰/۷۵	۲-۴	۱-۱/۲

ادامه جدول شماره ۲ - مقایسه ویژگیهای ۲۲ گونه سرده بارهنگ

شماره	نام گونه	ابعاد دانه‌ها mm	رنگ دانه‌ها	میزان کرک	ویژگیهای خاص
1.	<i>P. lanceolata</i>	۲-۲/۵x۰/۷۵-۱	قهوه‌ای درخشان	کم کرک	برگ‌ها و کاسبرگها کم کرک با بی کرک
2.	<i>P. lagopus</i>	۱/۵-۱/۷۵x۰/۶-۰/۷۵	قهوه‌ای روشن درخشان	کرکدار	برگ‌ها و کاسبرگها پر کرک
3.	<i>P. amplexcaulis</i>	۴-۵x۴-۳/۵	قهوه‌ای	کم کرک تا بدون کرک	برگها ساقه آغوش - دانه درشت
4.	<i>P. coronopus</i>	۱/۳-۱/۵x۰/۷-۰/۹	قهوه‌ای یا لبه‌های شفاف	کرکدار	داشتن کاسه پایا تا رسیدن میوه
5.	<i>P. maritima</i>	۱/۸-۲x۰/۶-۰/۸	قهوه‌ای رنگ زرد	کم کرک	برگها چرم مانند - گیاه ریزوم دار
6.	<i>P. bellardii</i>	—	—	کرکدار	بساک پهن غشایی
7.	<i>P. gentinoides</i>	—	—	کرکدار	سنبله کاپیتول مانند
8.	<i>P. media</i>	—	—	کرکدار	لبه‌های جام سفید و درخشان
9.	<i>P. boissierii</i>	۱/۵-۱/۷x۰/۹-۱	قهوه‌ای روشن متعادل به سبز	پر کرک	لبه‌های جام گرد و قلبی شکل
10.	<i>P. cylindrica</i>	۱/۷-۲/۴x۰/۹-۱	قهوه‌ای متعادل به سبز	پر کرک	لبه‌های جام سرنیزه‌ای - تخم مرغی و باریک
11.	<i>P. ciliata</i>	۱/۵-۱/۸x۰/۷-۰/۹	قهوه‌ای روشن متعادل به سبز	پر کرک	برگها قاشقی
12.	<i>P. evacina</i>	۱/۸-۲x۰/۸-۱	قهوه‌ای تیره	پر کرک	گیاه خیلی کوچک - لوله جام کرکدار
13.	<i>P. ovata</i>	۲/۵-۳x۱/۴۵-۱/۵	قهوه‌ای متعادل به صورتی	پر کرک	- لبه‌های جام پهن تخم مرغی - سرنیزه‌ای
14.	<i>P. stocksii</i>	—	—	پر کرک	- سنبله طویل - گلها آزادانه روی محور سنبله
15.	<i>P. shariffii</i>	—	—	کم کرک	- دارای ساقه کوتاه حدود ۲cm، برگها متناوب
16.	<i>P. atrata</i>	۳/۵-۴x۱/۵-۱/۷	قهوه‌ای تیره	کم کرک	- برگ‌ها قهوه‌ای
17.	<i>P. loeflingii</i>	۱/۲-۱/۴x۰/۶-۰/۷۵	قهوه‌ای تیره	کم کرک	گیاه خوابیده روی زمین - برگها خشک
18.	<i>P. notata</i>	—	—	کرکدار	برگها دو شانه‌ای - سنبله کمی قطور
19.	<i>P. major</i>	۰/۸-۱x۰/۴-۰/۶	قهوه‌ای	پر کم کرک	برگها کاملاً پهن - بیضوی - دنداندار، دانه‌ها بسیار
20.	<i>P. indica</i>	۱/۵-۱/۶x۰/۶-۰/۶۵	قهوه‌ای متعادل به سیاه	کرکدار	برگ‌های پائین دار ای نوک تیز بسیار بلند حدود ۱cm
21.	<i>P. psyllium</i>	۲x۰/۹-۱	قهوه‌ای تیره	کرکدار	برگ‌ها تخم مرغی - کشیده بانوک تیز
22.	<i>P. exigua</i>	۲/۳-۴/۵x۰/۸-۰/۹	قهوه‌ای تیره براق	کرکدار	گیاه از قاعده دارای انشعابات متعدد

جدول شماره ۳، مطالعه کروموزومی * تعدادی از گونه‌های سرده بارهنگ (Plantago)

شماره	نام گونه	دمای اولیه (C) جهت رویش دانه	درصد رویش	X	2n	محل جمع‌آوری نمونه
1.	<i>P. amplexicaulis</i>	۱۰	۴۰	۵	۱۰	هرمزگان: بندرعباس - کوه گنو
2.	<i>P. atrata</i>	۱۰	۲۰	۶	۱۲	اردبیل: ارسباران
3.	<i>P. boissierii</i>	۱۰	۳۰	۵	۱۰	یوشهر: کنگان
4.	<i>P. ciliata</i>	۱۰	۳۰	۵	۱۰	سیستان و بلوچستان: زابل کوه خواجه
5.	<i>P. coronopus</i>	۱۰	۶۰	۵	۱۰	خوزستان: بهبهان
6.	<i>P. cylindrica</i>	۱۰	۲۰	۵	۱۰	هرمزگان: بندرعباس
7.	<i>P. evacina</i>	۱۰	۴۰	۵	۱۰	سمنان: ماچراد
8.	<i>P. exigua</i>	۱۰	۹۰	۶	۱۲	هرمزگان: کوه گنو
9.	<i>P. indica</i>	۱۰	۷۰	۶	۱۲	مازندران: شبه جزیره میان کاله
10.	<i>P. lagopus</i>	۱۰	۵۰	۶	۱۲	خوزستان: دزفول
11.	<i>P. lanceolata</i>	۲۵	۸۵	۶	۱۲	تهران: مردآباد کرج
12.	<i>p. loeflingii</i>	۱۰	۳۰	۶	۲۴	فارس: اطراف شیراز
13.	<i>P. major</i>	۳۰	۴۰	۶	۱۲	خراسان: سرخس
14.	<i>p. maritima</i>	۲۵	۷۰	۶	۲۴	آذربایجان غربی: بین ارومیه و سلماس
15.	<i>P. ovata</i>	۲۵	۹۵	۴	۸	تهران: مردآباد کرج
16.	<i>P. psyllium</i>	۲۵	۶۰	۶	۱۲	اصفهان: مزرعه زراعتی

ه از جناب آقای دکتر سید محمود غفاری عضو هیئت علمی مرکز تحقیقات بیوشیمی - بیوفیزیک دانشگاه تهران که در انجام پژوهشهای کروموزومی ما را یاری کرده‌اند سپاسگزاری می‌شود.

جدول شماره ۴ - نتایج بیومتری چهار ویژگی دو گونه بارهنگ نیزه‌ای و بارهنگ کبیر

ردیف	نام گونه	ویژگی	کوچکترین اندازه cm.	بزرگترین اندازه cm.	میانگین cm.	انحراف	ضریب همبستگی		
							طول برگ	پهنای برگ	طول دمگل آذین
۱	بارهنگ نیزه‌ای	طول برگ	۵	۳۹	۱۸/۷۱	۷/۱۶	۰/۶۲	۰/۵۹	۰/۲۸
		پهنای برگ	۰/۵	۵	۲/۰۳	۱/۰۴	۱	۰/۳۱	۰/۱۴
		طول دمگل آذین	۸	۶۱	۳۱/۶۷	۹/۹۵	۰/۵۹	۱	۰/۴۱
		طول سنبله	۰/۵	۱۱	۲/۹۶	۱/۸۰	۰/۲۸	۰/۱۴	۱
۲	بارهنگ کبیر	طول برگ	۳	۴۰	۱۷/۱۹	۷/۹۴	۰/۸۱	۰/۷۰	۰/۳۲
		پهنای برگ	۱/۵	۱۳	۵/۷۵	۴/۳۳	۱	۰/۵۹	۰/۴۰
		طول دمگل آذین	۴	۳۱	۱۴/۵۴	۶/۳۷	۰/۷۰	۱	۰/۶۳
		طول سنبله	۲	۲۸	۱۲/۳۴	۶/۹۰	۰/۳۲	۰/۴۰	۱

* P.lanceolata

** P.major

r = ضریب همبستگی (دو متغیر چقدر با هم رابطه خطی دارند)

X و Y نماینده دو سری متغیرهای مورد مطالعه

 $\bar{X}$ و $\bar{Y}$ میانگین هر یک از آنها S_x و S_y انحراف معیار اندازه‌ها

n = تعداد

$$r = \frac{\sum \left(\frac{X - \bar{X}}{S_x} \right) \left(\frac{Y - \bar{Y}}{S_y} \right)}{n}$$

- بحث و نتیجه گیری

اساس پژوهش در این مقاله بر مبنای مطالعات کروموزومی، قرار گرفته‌اند که در آنها سه عدد پایه کروموزومی ۴ و ۵ و ۶ ملاحظه شد. در ۱۳ گونه از زیر سرده انوپلانتاگو هر سه عدد پایه کروموزومی مشاهده گردید ولی در سه گونه از زیر سرده پسلیوم فقط عدد پایه کروموزومی ۶ وجود داشت. ۱۴ گونه از این تعداد دیپلوئید و دو گونه دیگر تتراپلوئید بودند، یعنی گونه‌های P.maritima و P.loeflingii که عدد کروموزومی آنها 2n=24 است.

در این مطالعه مشخص شد که گونه‌هایی با عدد پایه کروموزومی X=5 که شامل گونه‌های P.ciliata, P.boissierii, P.amplexcaulis, P.coronopus

P.cylindrica و P.evacina می‌شوند، بیشتر در مناطق خشک و نیمه‌خشک با میزان متوسط بارندگی سالیانه ۱۰۰ تا ۶۰۰ میلی‌متر پراکنده‌اند. مقایسه ریخت‌شناسی این ۶ گونه نشان می‌دهد که این گونه‌ها برای زندگی در مناطق خشک و نیمه‌خشک سازشهایی انجام داده‌اند از جمله اینکه اندامهای رویشی اغلب این گونه‌ها پوشیده از کرک هستند و این ویژگی در گونه‌های بخشه Leucopsyllium P.boissierii, P.ciliata و P.evacina با داشتن کرک فراوان در اندامها خاکستری یا نقره‌ای به نظر می‌رسند.

از جمله سازشهای دیگر این ۶ گونه با مناطق خشک و نیمه‌خشک این است که اندازه آنها معمولاً کوچک و گستره طول آنها حدود ۳ الی ۲۰ سانتیمتر است،

Arnoglossum، مدور با کرکهای پراکنده و درشت در بخشه *Coronopus*، مدور و مواج در بخشه *Plantago* مشاهده کرد. محورهای گل آذین دارای گستره‌ای از بدون کرک تا به شدت کرکدار هستند. ضمناً در گونه‌هایی که محور گل آذین کرکدار است عموماً در پایه کرکها یک سلول با دیواره چوبی وجود دارد که این ویژگی بخصوص در گونه‌های بخشه *Leucopsyllium* ملاحظه شد و چون گونه‌های این بخشه اغلب متعلق به مناطق خشک و نیمه خشک هستند به نظر می‌رسد که چوبی شدن یک سلول در پایه کرکها یکی از ویژگیهای سازشی دیگر این گونه گیاهان برای زندگی در این مناطق باشد تا هرچه بیشتر از تبخیر آب جلوگیری شود.

گونه‌های ابتدایی و قدیمی نسبت به گونه‌های جدیدتر دارای بخش‌های چوبی بیشتری هستند. به طوریکه گونه‌های زیر سرده *Psilium* نسبت به زیر سرده *anoplantago*، دارای بخش‌های چوبی بیشتری هستند و لایه فیبری آنها ضخیم‌تر است؛ ضخامت لایه فیبری آنچنان است که بنظر می‌رسد دسته‌های چوب آبکش درون لایه فیبری تعبیه شده‌اند.

تجارب سیتولوژیکی شمارمایر روی گونه‌های دو زیر سرده *anoplantago* و *Psilium* نشان داده که هسته گونه‌های زیر سرده *Psilium* دارای سه هسته یا بیشتر هستند و هسته گونه‌های زیر سرده *anoplantago* دارای کمتر از سه هسته هستند (۱۰) همچنین تجارب سیتولوژیکی مکرر معلوم داشته که گیاهان جدیدتر میل به کاهش عدد پایه کروموزومی دارند و همین مسئله در مورد گونه‌های هر دو زیر سرده صدق می‌کند به طوری که در زیر سرده *Psilium* فقط عدد پایه کروموزومی $X=6$ مشاهده می‌شود ولی در زیر سرده *anoplantago* هر سه عدد پایه کروموزومی $X=4,5,6$ وجود دارد و این خود دلیل بیشتری برای تقدم گیاهان زیر سرده *Psilium* نسبت به گیاهان زیر سرده *anoplantago* می‌باشد.

در یک بررسی بیومتریکی که با چهار ویژگی طول برگ، پهنای برگ، طول دمگل آذین و طول سنبله برای دو گونه *P. lanceolata* (بارهنگ نيزه‌ای) و *P. major*

کوچکترین آنها *P. evacina* با طول حدود ۳ سانتیمتر و بزرگترین آنها *P. amplexicaulis* با طولی حدود ۲۰ سانتیمتر است. ضمناً تک ساله بودن این گونه‌ها با طیف رویشی مناطق خشک و نیمه خشک که بخش قابل توجهی از طیف رویشی آنها را گیاهان تک‌ساله *therophytes* تشکیل می‌دهند، هماهنگ است.

گونه‌هایی از این سرده با عدد پایه کروموزومی $X=6$ در مناطقی با میزان بارندگی بسیار متفاوت انتشار دارند. ضمناً پراکنش گونه *P. ovata* با عدد پایه کروموزومی $X=4$ تقریباً شبیه پراکنش گونه‌هایی با عدد پایه کروموزومی $X=5$ است.

این بررسی نشان دهنده تأثیر شرایط اقلیمی بر پراکندگی گیاهان با عدد پایه کروموزومی خاص است. یکنواخت بودن عدد پایه کروموزومی گونه‌های مختلف هر بخشه نیز مورد توجه است. به طوریکه در بخشه‌های زیر سرده *anoplantago* مانند گونه‌های بخشه *Arnoglossum*، $X=6$ ، گونه‌های بخشه *Leucopsyllium*، $X=5$ و گونه‌های بخشه *Plantago*، $X=6$ و گونه‌های بخشه *Cronopus*، $X=5$ است و در گونه‌های بخشه *Psyllium* از زیر سرده *Psilium* عدد پایه کروموزومی $X=6$ است. این یکنواخت بودن عدد پایه کروموزومی گونه‌های مختلف هر بخشه مبین بخشه‌بندی تقریباً صحیح این سرده از دیدگاه عدد پایه کروموزومی است. البته در بخشه *Coronopus* دو عدد پایه کروموزومی دیده می‌شود ولی امروزه طبق جدیدترین مطالعات که توسط امیلیا اندروزسکا (۱۹۹۲) بر روی فیلوژنی کرکها صورت گرفته، گونه *P. maritima* با عدد پایه کروموزومی $X=6$ را از بخشه *Coronopus* جدا و در بخشه مجزایی قرار داده و به این ترتیب مشکل وجود دو عدد پایه کروموزومی در این بخشه حل شده است (۱).

در تشریح ساختاری گونه‌های سرده بارهنگ تفاوت‌های تشریحی در بخشه‌ها نسبت به یکدیگر مشخص شد، بطوریکه می‌توان ساختارهای ساقه‌ای متفاوتی همچون ساختار ستاره‌ای در بخشه

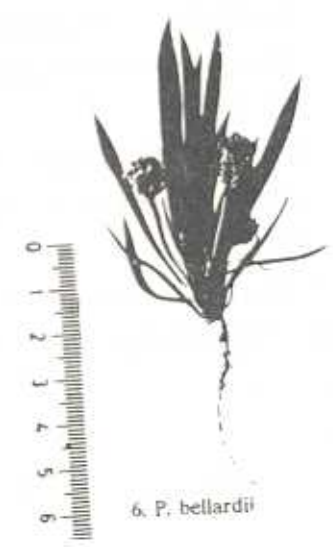
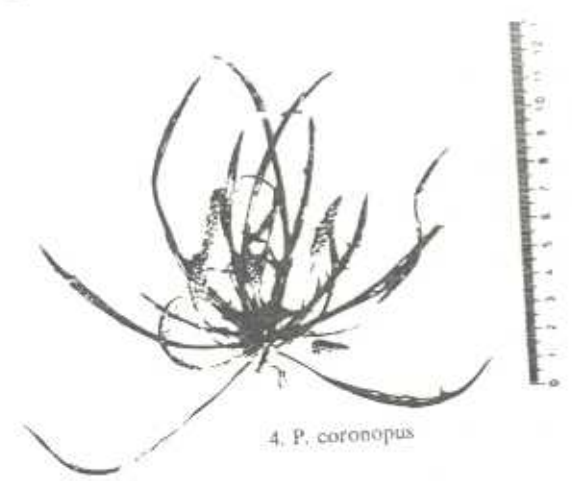
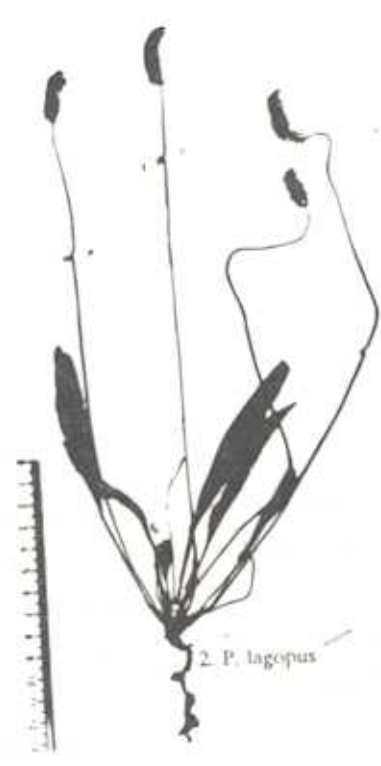
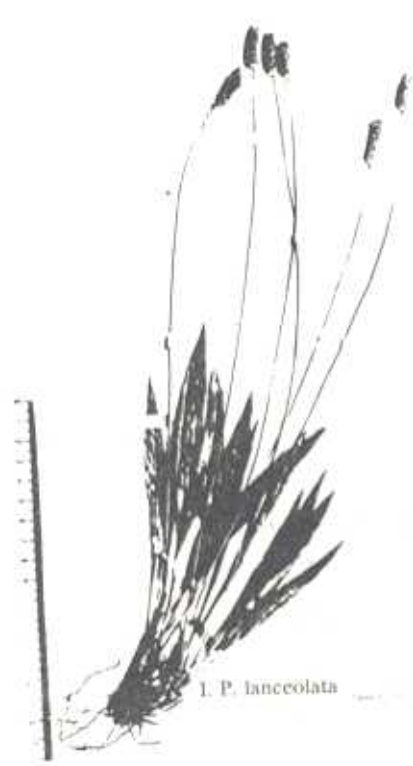
قرار گیرد و به کمک این شاخص‌ها دو گونه نامبرده را از یکدیگر تفکیک کرد.
عکس گونه‌های مورد مطالعه در صفحات بعد آمده است.

(بارهنگ کبیر) انجام شد. مشخص گردید که نسبت میانگین اندازه ویژگیهای مورد بررسی برخی صفات مانند طول سنبله، طول دمگل آذین، طول و پهنای برگ می‌تواند به عنوان یک صفت ریخت‌شناسی مورد توجه

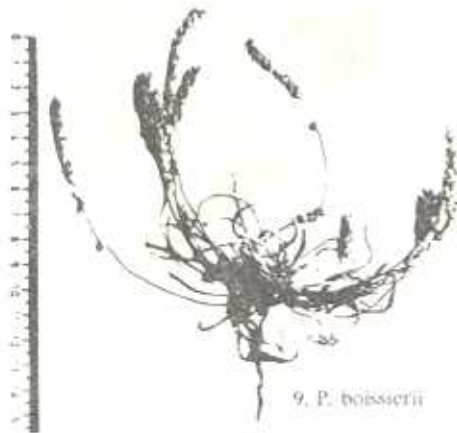
فهرست منابع:

1. Andrzejewska-Golec, E. 1992: Hair morphology in *Plantago* sect. *Coronopus*. *Pl. Syst. Evol.* 179, 107-113. Austria.
2. Andrzejewska-Golec, E. and Swietoslowski, J. 1992: Hair anatomy in *Plantago* subg. *Psyllium* (*Plantaginaceae*). *Pl. Syst. Evol.* 154, 113-128 Austria.
3. Broutigam, M; Franz, G. 1985: Structural features *Plantago*.
4. Darlington, C.D. and Lancour, L.F. 1976: *The handing of chromosome. (six edition)*. London.
5. Franz, G. 1989: *Polysaccharides in pharmacy: Current application and future concepts*, *Plant medica*, 55, 493-497.
6. Malic, K.C. & Safui, B. 1985: *Seed morphological studies in the India lsubgol of Commerce*, *Bull. Bot. surv. India*, Vol: 27, No. 1-4: PP.63-68.
7. Pilger, R. 1937: *Plantaginaceae Das Pflanzenreich*, Bd, Iv, PP. 267.
8. Rechinger, K.H. (ed) 1965: *Plantaginaceae in flora Iranica. cont. No. 15*, Graz.
9. Sharma, P.K. & Koul, A.K. 1986: *Mucilage in seeds of plantago ovata and its wild allies. Journal of Ethno pharmacology.* 17:286-295.
10. Sharma, P.K; Lancer, A; Koul, A.K. 1986: *Studies in nucleolus and chromosome in Angiosperm XI. Plantgo L. Ann. Bot.* 57; 145-154.
11. Sharma, N; Koul, P. & Koul, A.K. 1992: *Genetic systems of six species of Plantago (Plantaginaceae). Pl. Sys. Evol.* 181:1-9. Austria.
12. Tomoda etal. 1987: *Hypoglycemic activity of twenty plant mucilage and three modified production. Planta. medica.* 53:8-12.
13. Ubera, J.L.; Galan & F.H. Guerrero. 1988: *Palynological study of genus Plantago in the Iberian Peninsula.* 27:1-15.
۱۴. موافقی، علی، ۱۳۷۱: بررسی کمی و کیفی پلی‌ساکاریدهای موسیلاژی در بارهنگ‌ها با کشت بافت و کشت در مزرعه. تز کارشناسی ارشد علوم گیاهی دانشکده علوم، دانشگاه تهران.

Plantaginaceae
Plantago

Plantaginaceae
Plantago

Plantaginaceae
Plantago